

Европа в лириката на Асен Разцветников

Надежда Андреева

Животът и цялото творчество на Асен Разцветников свидетелства за личност, дълбоко укоренена в родното и широко отворена към цивилизацията, която наричаме европейска. Връзките, която тази отвореност поражда, са резултат от естественото взаимопроникване на елементи, които конструират европейското културно поле; те са генетични, понеже творецът е продукт на това поле, и вторични, доколкото той съзнателно възприема въздействия и ги преработва по свой начин. Субективна по природа и обективна по необходимост, тази обработка носи печата на една неповторима индивидуалност, обвързана от социалната характеристика на националната традиция на средата, в която твори. Образът на Европа в лириката на Разцветников е малка част от трудноотграничимата картина на неговото целенасочено или несъзнателно общуване със Запада. През периода, който завършва с излизането на „Планински вечери“, – средата на 30-те години, този образ се оформя и добива завършеност като знак с жизненоважен светогледен смисъл.

Ще се опитам да разгледам проблема от две страни, като го конкретизирам: 1. Чрез анализ на отделни елементи на Разцветниковата поезия и 2. Синтез на характерни черти от нейната философия. Аналитичният начин на обсъждане улеснява по-обобщеното тълкуване на понятието Европа. При този поет разнообразието е удивително единно. Всяка сюжетна частица може да се разглежда като *pars pro toto* – като означение на цялото. Сред множеството тематични ядра, които насочват към европейския духовен и обществен живот, особено ясно се очертават: 1. Рицарската идея като емблема на определено поведение и система от нравствени ценности. 2. Християнската религия като светоглед с идеален етичен смисъл. 3. Литературни образи, оставили трайна следа върху духовния лик на Европа. 4. Исторически събития с европейско значение – бунтове, въстания, военни конфликти, политически сътресения в нестихващата битка за власт.

Рицарската тема е европейска по произход и общочовешка по морално съдържание. Вероятно под влияние на Смирненски и чрез него – на някои тенденции в литературния модернизъм от първата половина на XX век, Разцветников я пренася в своя фолклорно обогатен български свят. Там тя бива асимилирана така естествено и саморазбиращо се, че загубва почти изцяло белезите на чуждоземност. Рицарската образност се среща по-често в ранните стихотворни цикли, докоснати бързолетно от влиянието на европейския сецесион. Над родната действителност се носят видения на замъци и крепости („След погребението на Хр. Смирненски“, 1923), на мечове, превърнати в кръстев знак, пред който се по-

лага клетва („Ний“, 1922), на „копия стари и гнили“ и „Призрачни бели коне“ в баладата „Уличници“ (1924)¹.

Най-ясно очертание добива рицарското начало в пародията от Сервантес фигура на Дон Кихот². Разцветников избира не рицаря въобще, а този на Печалния образ, не война-храбец, а застарелия самотник Алонсо Кихана, наречен Добрия, не исторически документиран, а фикционално трансформирания хидалго, когото смятат за луд, понеже се бие от милосърдие за справедливост и свобода. Рицарството бива изчистено от политически функции и конкретно социално съдържание. Разцветников третира идеята за рицаря така, че излиза на светло като върховна доминанта нейната морална същност и тя става в модерен смисъл по-истинска.

Християнското учение не е за Разцветников религия, организирана като обществен феномен, догматизирана и контролирана от църквата, не е богословско тълкуване на евангелски текстове, а основен формант на светоглед, чийто най-характерен белег е любовта. Такъв светоглед ражда светлина без блясък, добротворство без публична признателност, милосърдие без надежда за премахване на страданието. Той води жертвата до надчовешко просветяване, при което тя прощава на палача и загубва усет за жестоката реалност. Дълбокият смисъл на християнската идея се съдържа за Разцветников в евангелската максима „Бог е любов“. На този Бог той е обрекъл своята „дива и чиста душа“. И дори когато с чувство за вина си спомня, че в шемета на бунта е тръгнал без Него, защото е възлюбил „до смърт невъзможното“, той си остава това, което винаги е бил: певецът на „милостта и любовта“, най-християнският български поет.

Важен момент в лириката на Разцветников е проблемът за Двойника. Както посочих на друго място³, характерна черта на този двойник е неговата триединност: той е сплав от Деветия брат, Христос и Дон Кихот. И макар само бедният рицар от романа на Сервантес да е наречен директно „двойнико мой“ в третото стихотворение от едноименния цикъл (1927), образите на първите двама присъстват в неговото формиране с не по-малко убедителна сила. Народната приказка живее в Разцветниковата лирика докрай, а юнакът, победил ламята и донесъл на хората спасителната жива вода, остава брат на поета в неговата несвършваща, мъчителна раздвоеност – Фигурата на Христос присъства изразено в някои стихотворения от 20-те години, а неговата сянка определя по неизразен начин съдържанието на по-късни творби – прозренията за живота-пустиня.

Стихотворенията от сборника „Жертвени клади“ са многократно дискутирани и анализирани, главно с оглед на тяхното социално съдържание⁴. Ще маркирам само някои сюжетни места, в които се появява образът на

¹ Вж. **Андреева, Н.** Двойникът в поезията на Георг Тракл и Асен Разцветников. – В: Немско-български културни отношения, 1878–1919. С., 1988, 133–151.

² Пак там.

³ Пак там.

⁴ Вж. **Велчев, П.** Поезията на Асен Разцветников. – В: Събрани съчинения в четири тома. Т. 1. С., 1981.

Христос. Първият цикъл на този сборник – „Синове на слънцето“ – започва със стихотворението „Предтечи“ (1918). Водещият персонаж там е Божият син. Той кара „черният свещеник“, съзрял неговата сянка, да свали благославяща ръка и да се „стъписа уплашено назад“, а войниците, които са стреляли срещу своите разбунтувани братя, да бягат „сгущени по двама“. Негова е и поантата: Христос „едничек само“ целува „тих заринатата яма/ и капчиците кръв по белия сняг“. Оттук тръгват и се разширяват определеността, които чертаят същностния контур на Христовия лик. А те са: тих, кротък, тъжен, едничек само, нежен, забравен, ранен, със прошка на уста, с огромна светла душа, тъмен и светъл едновременно, а срещу търговеца-насилник – разсърден и пламенен. Характеристиката, която те изграждат, може да се резюмира в три думи: милост, тъга и растяща самота.

Стаената драма на поета намира израз в два паралелни разказа от Сервантесовия роман и от евангелския текст: в историята на слугите, които Дон Кихот поиска да освободи, и в познатия епизод с изгонването на търговците от храма. В първата строфа от второто стихотворение на цикъла „Двойник“ Разцветников отваря пролука, през която проблясва едно спотаено кътче от душата на „бедния, наивен“ лирически герой: той е „мечтал за подвиг цял живот“. Мечтата, а не чувство за реалност, обяснява случилото се: той „тъй тръгнал да се бие за добро“ и решил да освободи измъчените слуги на един богат керван; в неравния бой не участват господарите, а слугите; те го хванали и „били с пръмки, били с хулна реч“/ счупили му сребърния меч/ счупили му златното сърце“. Няма кой да защити рицаря „с меч и със десница от сребро“, когато потиснатите слугуват на потисниците не само във формален, но и в морален смисъл. Тази приказно поднесена метафора на обществените отношения има своя успоредица в деветото стихотворение от същия цикъл, където Христос възплащава друга – подобна – страна на Разцветниковия двойник. Творбата е изградена като монолог, отправен към Разпнатия брат; той е част от един ту гласно изказван, ту мълчалив разговор на поета с Бога, който не спира до последния дъх. Христос не броди вече сред хората, за да раздава правда и милосърдие, както в стихотворението „Предтечи“, сега той самият е жертва на закъсняло, но не забравено отмъщение. Храмът е светилище на човешкия обществен и нравствен идеал, в него няма място за хора, които богатееят от сделки със светостта. Христос изхвърлил търговците от храма с камшик в ръка, но днес те са го прогонили оттам, превърнали са го в икона, която мълчи. Бездееен и безгласен, той лесно бива забравен, а с него и подвига на справедливия гняв: „Ти, който забравен на кръста мълчиш, // Исусе със тъжните сини очи“. Остава надеждата, че връщането назад в света на „бедните духом“ би могло да изпълни със съдържание едно превърнато в пустиня съдържание:

Аз съм готов да повярвам, че нейде високо в небето
Седи дядо господ на трона със гняв и със милост в сърцето.

Да падна и тихо да шъпна пред старите, шарени куни,
И тях и светото разпятие с тръпни уста да целуна.

Да взема причастие, ала и жертвено тяло Христово,
Със тихата вяра, че нявга той пак ще се върне отново.

Християнското учение не е, разбира се, европейски белег-символ в тесен смисъл. То е възникнало в Азия и днес е най-разпространената религия в света. Но то е основният градивен материал на европейската цивилизация и главен контрапункт на Разцветниковата идея за Европа. Срещу любовта, състраданието и саможертвата, въплътени в поетическия образ на Богочовека, се изправя в отпор другата Европа. Те е свободният терен на силните и богатите, които грабят и убиват беззащитните „малки“ народи, жестоко пресичан всеки опит за протест и свободно развитие (въстанието в Малоко), самоунищожават се взаимно във войни за икономическо и политическо надмощие. Разцветников рисува картината на тази Европа чрез конкретни съвременни събития, назовава истинските имена, оценява последствията: „Смири се, о тъмна жестокост, // пред мъртвото, храбро Мароко!“ – „И ето те – мургава маса –// лежиш на жълтия пясък, // орлите се вият на стръв и// димят на гърдите ти кърви.“ А победителят-убиец ликува с „победни камбани и лечи“.

Заслужава особено внимание шестото стихотворение от „Двойник“, в което поетът отправя своя лирически монолог към двете големи централноевропейски държави, воювали една срещу друга, но последният сблъсък е бил разтърсващо кървав. Не знам друга поетическа творба, в която народите на тези държави да са намерили толкова ясна и категорична характеристика. Не обсъждам въпроса, дали тя е вярна. За поета в дадения момент тя е такава. Германия е желязна и горда, Франция – велика и храбра. Германия е желязна с волята си да остане сред море от геополитически заплахи, със своята непрекъсната жизнестойчивост; тя е горда с постиженията си в науката, музиката и философията, нейната гордост е достойна, без примес от високомерие. Франция е велика преди всичко с миналото си: с единната си държавна организация през XVII в., с Великата революция от 1789 г., дала на човечеството политическите идеи за братство и равенство; тя е легендарно храбра с една родена в лоното на Революцията армия, прекосила победоносно континента под знака на Наполеон. Следва психофизическият портрет на двата народа – немците са:

Със кръгчета синьо небе под златистите клепки,
Със яките мускули, твърди глави и сърца беззаветни и крепки!

А французите

Със тъмни очи като южната вечер, и знойни и весели
и южното слънце в душите си буйни понесли!

При немците доминира сенсуалистичното, при французите – спиритуалистичното начало, ако употребим тук два изковани от Хайне термина. А подтекстът на стихотворението продължава: народите са различни, затова

имат нужда един от друг. Твърдост и огън, култивирана сила и изгънчена сетивност – тези формирани от историческото развитие и културните условия взаимодопълващи се качества биха могли, събрани заедно, да доближат европейското човечество до идеала на хармоничното съществуване. А в действителност народите се отдалечават от този идеал. Дори свирепите диви животни са открили в Африка „приказна школа по братство и обич“,

Но вашите чела са във кръв безнадеждно обагрени,
Ушите ви няма да чуят сърдечните речи,

Ръцете си с прошка вий няма да стиснете вече:
Че ваште десници отдавна със меч са посечени.⁵

Едва ли немци и французи биха се познали днес и тази характеристика, те сигурно биха посрещнали с усмихнато учудване или възмущение пророчеството на последните четири стиха. Самият автор се отказва от него: той премахва тези стихове в единственото събрано издание на своята лирика, публикувано през живота му – „Стихотворения“ (1942). Забележително е, че Разцветников не проявява политически ориентирани предпочитания; по време, когато е много жив споменът от войната и неговата страна споделя с Германия всички трудности в лагера на победените, той не изразява симпатия към доскорошния съюзник, нито омраза към победилния противник. Срещу „силните“ германци не стоят „малоценни“ народи, както гласят лансираните през 30-те години идеологически формули. Великата и храбра Франция е равнопоставена с желязна Германия, а двете заедно са еднакво отговорни за проливаната кръв.

Идеята за Европа в лириката на Асен Разцветников събира в един център философски категории като: граници на познанието, регулиране на човешкото поведение чрез нравствени постулати, противопоставяне на същина и привидност, истина и лъжа, идеология и система за нейното реализиране, респективно политика и религия, от една страна, държава и църква, от друга. Тя добива очертанията на сила, която привидно осъществява изискванията за свобода, истина и справедливост, но крие своята престъпна същност зад умело изградени обществени структури. Конкретният образ на Европа от периода между двете световни войни се гради върху очертаната антигетична основа. От една страна, оживява рицарският мит и се припомнят нравствените абсолюти на Христовото учение, от друга страна, застрашително се изправя пълно отрицание на рицарските и християнските добродетели. Това отрицание се нарича Европа – безогледно жестока с по-слабите, измамно двулична пред света. Тя убива и строи безброй черкви, разкъсва народа и величае Бога с разточително великолепие. Отрицателните характеристики имат три акцента: колониалната политика (Мароко), европейските войни (Франция – Германия), тежката участ на собствената страна

⁵ Разцветников, А. Събрани съчинения в четири тома. Т. 1. С., 1981, с. 91.

(Европа – България). Своеобразен връх на тази характеристика представя завършека на стихотворението за Мароко:

Да бъдеш проклета, Европа,
убийце с милионите черкви
и скъпите злати разпятия!

Цитираните три стиха притежават някаква трудно определима самостоятелност. Читателят ги възприема като прибавени, като носители на собствен естетически потенциал – една разтърсваща експресия, необичайна за традиционния поетически стил. Стихотворението може да свърши и без тях, то е казало вече достатъчно за разбунтуваното и повалено Мароко. Но поетът не може без тях, той търси израз на своя гняв и го намира в проклятието. Една колкото библейска, толкова и дълбоко народна присъда.

Осмото стихотворение от „Двойник“ Разцветников посвещава на своя народ. Неговото възникване има дълга история: липсва в първото издание на поемата (1927), включено е там в „Планински вечери“ (1942) и добива завършен вид в „Стихотворения“ (1942).

Първият вариант гласи:

И моят народ е ранен.

И свети до него секира –
Тя свети и грей от кръвта.
Земята дими и умира,
И птиците падат в нощта.

Вали тишина и забрава.
И в мрака, безкрайно дълбок,
издига се вопъл сподавен:

„Тук има ли някъде Бог?“

Вторият вариант е разширен:

И моят народ е свален,
и мойта родина – разкъсана
от старата, хищна Европа.

Земята ни тръпне от рани,
земята дими и умира,
и птиците падат в нощта
от своите клони в гората.

Минава далечният вятър.
Вали тишина и забрава.

И в мрака бездънно дълбок
издига се вопъл сподавен:

„Тук има ли някъде Бог?“

Не мисля, че прибавеният през 1942 г. текст – трети и четвърти стих – заличава или омаловажава социалния смисъл на творбата. Двете съставки – национално и социално значимо – придават завършеност на българската картина: земята тръпне от рани, получени при вътрешни размирици и политически разправи с различномислещите, при въстания и битки срещу чужди завоеватели. Секирата, по която още свети кръв, няма конкретно име – под нейните удари са загинали бунтовници срещу неправдата, идейни противници, бежанци, прогонени от родните огнища, войници, бранили земята си. Двата нови стиха казват една истина, известна на всички: българският народ е разкъсан, разсечен и разхвърлян върху териториите на съседни държави, тази кървяща подялба на родната земя е извършена с прякото или мълчаливо участие на „старата, хищна Европа“. Още веднъж Разцветников изплита в стих антитезата Бог и Европа, този път делата на старата убийца са толкова страшни, че карат „сваления“ народ да се съмнява в съществуването на Бога. Краят носи печата на смразяваща безизходица и неизвестност: „вали тишина и забрава“, мракът е „бездънно дълбок“.

На същото място – в „Стихотворения“ (1942) – Разцветников публикува една творба, която сякаш преодолява този мрак. Лаконичната информативност на заглавието буди асоциации, натежали от съдържание: „3 март 1941“. Трети март ни насочва към празника на Освобождението, годината 1941 – към съдбоносни събития от времето на Втората световна война. Стихотворението завършва с тревожния зов на родината:

Станете, със сърцата и със мишците,
рождени синове, отвед, станете –
над всичко, що във тоя свят обичате,
надвисва пак съдът на вековете.

В поезията на Разцветников се появява за първи път идеята за „съд“. Това е искрица светлина в тъмнината, над която „вали забрава“. Днес, от разстоянието на десетилетията, ние опитваме да дешифрираме двойствената присъда, която формираха събитията след 1941 г.: Разцветниковият „съд на вековете“ оправда Европа и я накара да се срамува от делата си, раздели задълго на победители и победени и я подтикна на си спомни за своите загубени ценности. Той все още не се е издължил докрай на „всичко, що във тоя свят обичате“, но в Разцветниковия стих продължава да грее очакването, че „стара“ Европа, която някога разкъса родината, ще отстъпи място на друга, по-истинска.